

ТРАНСФОРМАЦІЯ ФУНКЦІЙ ШКІЛЬНОГО ПІДРУЧНИКА В УМОВАХ КОМПЕТЕНТНІСНОГО ПІДХОДУ

*С. Е. Трубачева, канд. пед. наук,
Інститут педагогіки НАПН України*

Постановка проблеми. Функції підручника завжди викликали інтерес учених на різних етапах розвитку навчальної книги. Це пов'язано з тим, що функції, як і підручник, розвиваються, трансформуються, модифікуються, і, як результат, здійснюють вплив на зміну ролі підручника в освітньому процесі. На початок ХХІ століття теорія шкільного підручника склалась, а новий етап її розвитку пов'язаний з такими явищами, як розвиток концепції компетентностей, введення профільного навчання, поява багатоманітності предметно методичних ліній шкільних підручників, зміна професійної діяльності вчителя, зміна суспільства під впливом розвитку інформаційних технологій (поява електронних підручників).

Новий етап у розвитку шкільної освіти значною мірою пов'язаний з упровадженням компетентнісного підходу до формування її змісту та організації навчального процесу. Міжнародна спільнота компетентнісний підхід вважає дієвим інструментом поліпшення якості освіти. Компетенції розглядаються як наскрізні, над- і метапредметні утворення, які інтегрують як традиційні знання, так і різноманітні узагальнені інтелектуальні, комунікативні, креативні, методологічні, світоглядні та інші уміння. Як зазначається у загальних критеріях оцінювання навчальних досягнень учнів, компетентнісна освіта зорієнтована на практичні результати, досвід особистої діяльності, вироблення ставлень, що зумовлює принципові зміни в організації навчання, яке стає спрямованим на розвиток конкретних цінностей і життєво необхідних знань і вмінь учнів. Отже, проблема дослідження зумовлена необхідністю аналізу розвитку уявлень про функції шкільного підручника, виявлення функцій сучасних підручників, а також пошуком ресурсів оптимізації навчальної книги в умовах компетентнісно зорієнтованої освіти.

Аналіз останніх досліджень. Різні аспекти, пов'язані з питаннями удосконалення шкільних підручників, віддзеркалені в багатьох дослідженнях. Розробка теорії шкільного підручника (В. Г. Бейлінсон, С. М. Бондаренко, Г. Г. Гранік, І. К. Журавлев, Д. Д. Зуєв, І. Я. Лернер, Н. Ф. Тализіна та ін. [4; 5; 7]. Предметом спеціальних досліджень стали: підручник як засіб формування ключових і предметних компетентностей учнів (І. П. Гузик, Л. І. Гавриленко, В. В. Мелешко, Л. Г. Махмутова) [1; 3; 6; 8], розробка концепції електронного підручника (В. П. Волинський, С. В. Волков, Ю. С. Іванов, М. В. Лось, Т. П. Соколовська, Т. Н. Романченко). У роботах В. Г. Бейлінсона, Н. М. Буринської, Д. Д. Зуєва, Г. Шаповаленко та в інших публікаціях розглядаються функції підручника, кожна з яких і всі разом комплексно цілеспрямовано працюють на досягнення єдності з метою повнішої реалізації цілей освіти.

Формулювання цілей статті. Упровадження компетентнісного підходу передбачає обов'язкове прогнозування результативної складової змісту. Ком-

патентнісна освіта на предметному і міжпредметному рівнях орієнтована на засвоєння особистісно конкретних навчальних результатів – знань, умінь, навичок, формування ставлень, досвіду, рівень засвоєння яких дає змогу їй діяти адекватно за певних навчальних і життєвих ситуацій.

Найбільш універсальними є ключові компетентності, які формуються засобами міжпредметного і предметного змісту. Перелік ключових компетентностей визначається на основі цілей загальної середньої освіти й основних видів діяльності учнів, які сприяють оволодінню соціальним досвідом, навичками життя й практичної діяльності у суспільстві.

Розгляд питання про систему функцій в світлі визнання концептуальності підручника видається достатньо продуктивним. З огляду на це обґрунтовано виокремлюється провідна функція, встановлюються субординації і координації. Концептуальність обмежує і загальну кількість необхідних і достатніх для певних цілей освіти функцій в системі «підручник», вони стають динамічними, відкритими, такими що видозмінюються [2].

Функції розглядаються як головна форма фіксації змісту і засобу навчання, який є проектом цілісної діяльності навчання. Вони можуть виступати як програми, загальні нормативи моделювання і використання підручника, визначають загальну цільову спрямованість і вибір засобів для реалізації навчальної діяльності. Глобальна функція підручника визначається його роллю як основного засобу навчання. Підручник є носієм змісту освіти і засобів забезпечення його засвоєння.

Аналіз і оцінка реалізації функцій у чинних підручниках висуває завдання щодо більш повної розробки дидактико-методичних засобів і їх втілення, особливо в організації засобами навчання компетентісно спрямованого процесу навчання, мається на увазі концептуальність підручника як керівника-організатора процесу навчання.

Основна частина. Як складова частина системи засобів навчання, навчальна книга або навчально-методичний комплекс відіграє у ній особливу роль. Підручник повніше і послідовніше ніж інші компоненти системи реалізує її основні функції. Підручник – це частина більш складного цілого і відносно самостійна система, де кожний його елемент виконує певні функції.

Підручник – це книга або інший носій інформації, який є засобом для засвоєння змісту освіти і містить систематизований навчальний матеріал, передбачений навчальною програмою з певного предмета.

Категорія педагогічних функцій є однією з основних у понятійно-категоріальному апараті теорії підручника. Дидактичні функції навчальної книги – це цілеспрямовано сформовані її властивості як носія змісту освіти і основного книжкового засобу навчання, що найбільш повно відповідає цільовому призначенню навчальної книги в процесі реалізації змісту освіти. Однією з тенденцій у розробці проблеми функцій підручника є визнання ускладнення і багатоманітності функціонального навантаження підручника і його компонентів. Нині підручник перестає бути навчальною книгою для закріплення матеріалу,

який був повідомлений вчителем на уроці. Зростає його освітня, виховна і розвиваюча роль, яку раніше на себе брав учитель, зростає значення управлінської функції. Це пов'язано з накопиченням в теорії навчання знань про навчальний процес та його закономірності, що забезпечують успішність його проходження. Кількість функцій підручника, які виокремлені дослідниками, варіюється від 7 до 12 назв. В. Г. Бейлінсон вказує на переліки, які нараховують майже 40 функцій, що відбувається за рахунок поділу їх складу. Частіше виділяють трансформаційну, інформаційну, систематизації, закріплення і контролю, самоосвіти, інтегративну, координувальну, розвивально-виховну. Функції пов'язані з таким компонентом, як структура, впливають на структуру підручника в цілому і визначають структурування розділів і параграфів.

На розробку проблеми функцій суттєвий вплив мають загальні цілі навчання і уявлення про підручник як проєкт діяльності в системі засобів навчання в певний історичний період. Так, наприкінці 60-х та в 70-ті рр. ХХ століття виникає ідея розуміння підручника як важливого засобу організації навчального процесу. Намічається тенденція багатофункціональності підручника. В цей самий період значного поширення набувають ідеї проблемного навчання, які здійснюють безпосередній вплив на перебудову значної частини підручників у напрямі організації активної пізнавальної діяльності учнів. Новими тенденціями в теорії підручника 80-х рр. є розробка прийомів позитивної мотивації навчальної діяльності, зняття перевантаження навчальним матеріалом, стимулювання творчої діяльності, посилення процесуальної складової навчання особами підручника. В концепції, розробленій І. Я. Лернером, висувається позиція розгляду підручника як певного сценарію, моделі навчання. За такого розуміння підручника вирішальною стає функція керівництва пізнавальною діяльністю учнів.

Пріоритетність ролі тієї чи іншої функції – інформативної, виховної або контролю – зумовлює наголоси відбору представленості текстових компонентів, кількість і характер вправ, виділення головного тощо. Функції можуть розглядатись як на рівні системи «підручник» в цілому, так і на рівні його окремих структурних компонентів: тексту, завдань, образотворчих засобів.

У підручнику виділяють інваріантні функції, які не змінюються протягом усього часу становлення навчальної книги. І варіативні, які змінюються під впливом соціокультурних чинників у різні історичні періоди. Інваріантними вважаються наступні функції: інформаційна (підручник є джерелом навчальної інформації), трансформаційна (підручник містить педагогічно адаптовані тексти), мотиваційна (підручник спрямовується на розвиток позитивної мотивації учнів до навчання). Варіативні функції у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття дещо модифікувались за логікою етапів становлення шкільної навчальної книги: функція організації пізнавальної діяльності перейшла в мотиваційну, а потім – у функцію розвитку пізнавальних можливостей учнів; функція організації домашньої роботи учнів перейшла у самоосвітню і – згодом – у функцію розвитку ключових компетентностей; систематизуюча функція підручника трансформувалась у функцію орієнтації учнів на пізнавальну

діяльність, а потім – у функцію розвитку самостійної пізнавальної діяльності учнів в інформаційному просторі.

Підручник є комплексною інформаційною моделлю, яка в своїй структурі містить три основні блоки: 1) вимоги до результатів роботи учня з підручником (до кожної теми чи розділу); 2) текстовий блок, який розподіляється на основний, додатковий і пояснювальний; 3) блок діяльнісного спрямування (запитання і завдання на репродуктивну, творчу, емоційно-ціннісну, рефлексивну, контролюючу діяльність).

З погляду компетентнісного підходу підручник як навчальний засіб виконує такі основні функції: інформаційно-пізнавальну, дослідницьку, практичну, самоосвітню, що спрямовані передусім на сприяння формуванню й розвитку ключових, предметних і загальнопредметних компетентностей учнів. Забезпечення першої функції можливе завдяки тому, що джерелом інформації в підручнику є не тільки готовий опис будь-яких явищ, предметів або їх пояснень. Важливого значення набуває спосіб викладу навчальної інформації, за якого робиться акцент на процесуальний характер його сприйняття і засвоєння. Розроблена система завдань також має бути орієнтована на: 1) пошук, аналіз, добір, систематизацію й узагальнення необхідної навчальної інформації, її перетворення, збереження і передачу; володіння сучасними інформаційними технологіями; 2) розвиток в учнів умінь визначати навчальні цілі, планувати, здійснювати заплановане, виявляти особисті навчальні утруднення, їх аналізувати.

У підручнику таку роль може також виконувати фотографія, малюнок, модель, діаграма, схема, рекомендація, застосування спеціального коду, текст для програмованого навчання і тексти для контролю результатів, які стимулюють пізнавальну діяльність школярів.

Дослідницьку функцію підручник виконує, заохочуючи учнів самостійно розв'язувати проблеми через поступове введення учнів у курс самостійного дослідження на доступному рівні, шляхом здобуття певного мінімуму методологічного знання з будь-якого предмета, що особливо може бути популярним у підручниках природничого циклу. Така навчальна книга стимулює застосування креативних технологій для пошуку раціональних шляхів розв'язання проблемних навчальних ситуацій, розвиваючи здатність генерувати ідеї, знаходити альтернативні шляхи вирішення проблеми.

Завдання підручника полягає не тільки в заохоченні учнів пізнавати дійсність, але й у підготовці їх до практичного застосування. Ця функція здійснюється завдяки вправам і завданням, які дають змогу вдосконалювати різні практичні навички і стимулюють практичну діяльність. Зокрема, стимулювати в учнів умінь користуватися усіма видами мовленнєвої діяльності для спілкування і пізнання, умінь взаємодіяти з іншими людьми, виконувати різні соціальні ролі в групі й колективі.

Самоосвітня функція забезпечується через формування в учня навичок самоосвіти, завдяки створенню умов для виявлення й розвитку його пізнавальних, технічних, природознавчих, художніх та інших здібностей, його зацікавленос-

ті в самостійному розв'язанні теоретичних і практичних проблем, через заохочення подальшого творчого пошуку. Ця функція пов'язана з попередніми, її особливістю є спонукання учнів до повної навчальної самостійності. Близькою до цієї функції є варіативна функція розвитку загальної здатності до навчання учнів. В її основі лежить саморегуляція навчальної діяльності (Л. С. Виготський, З. І. Калмикова, Н. А. Менчинська, С. Л. Рубінштейн), яка є необхідною умовою формування загальнонавчальних компетентностей учнів.

Формування і розвиток в учнів саморегуляції, необхідної для будь якої продуктивної діяльності, є одним з найактуальніших і надскладних завдань сучасного навчання. Саморегуляція навчальної діяльності є першочерговим проявом здатності до навчання, який здійснюється через самоконтроль і самооцінку. Саморегуляція навчальної діяльності – це специфічна регуляція, яка здійснюється учнем як суб'єктом діяльності. Її призначення полягає в тому, щоб привести у відповідність можливості учня з вимогами навчальної діяльності, тобто, учень має усвідомити свої завдання як суб'єкт навчальної діяльності, цілеспрямовано вибудовувати процес самонавчання. Функція саморегуляції у підручнику може бути реалізована завдяки спонуканню учнів до усвідомлення способів використання теоретичних знань на практиці, здійсненню рефлексії на самі способи пізнавальної діяльності; порівнянню здобутих результатів із запланованим, їх оцінюванню і контролю.

Як бачимо, сучасний підручник має бути діяльнісно орієнтованим і відбивати всі компоненти змісту освіти, які спрямовують учнів на навчально-інформаційну, рефлексивну, творчу, комунікативну, емоційно-ціннісну, оцінну діяльність. Щоб опанувати відомі способи діяльності, потрібно сформувати в школярів уміння й навички. З огляду на це в підручнику подають запитання і завдання, розраховані на відповідні способи діяльності: 1) предметні та загальнопредметні способи діяльності, характерні для відповідних наук і сфер діяльності людини (наприклад, діяльнісний зміст біології як навчального предмета передбачає способи природознавчої діяльності: закладання досліду, проведення спостережень, складання колекції й інші способи вивчення живої природи); 2) загальнонавчальні способи діяльності (планування, аналіз, синтез, порівняння, узагальнення; визначати ціль і досягати її; ставити запитання до спостережених фактів, шукати причини явищ, які відбуваються, демонструвати своє розуміння або нерозуміння проблеми, що вивчається; формулювати гіпотезу та перевіряти її слушність; працювати з книгою й іншими джерелами інформації, складати реферати; звітувати усно й письмово про результати свого дослідження, використовуючи комп'ютерні засоби й технології (текстові і графічні редактори, презентації); 3) способи рефлексивної діяльності: графічні, вербальні, емоційно-образні, які здійснюються через логічні, образні, інтуїтивні дії, що сукупно утворюють технологію навчання учня.

Усі знання у підручнику доцільно подавати відповідно до сучасного рівня розвитку науки, техніки й культури в обсягах, які чітко враховують вікові

можливості школярів, передбачені навчальною програмою, зорієнтовані на практичні результати, на формування особистісного досвіду навчальної діяльності і розвиток загальної здатності до навчання.

Висновки. Зважаючи на зміни, що відбуваються у сучасній педагогічній науці і освітній практиці, правомірно виокремити наступні функції сучасних підручників: а) інваріантні – інформаційна, трансформаційна, мотиваційна; б) варіативні – розвиток пізнавальних можливостей учнів, дослідницька, практична, самоосвітня.

Функції шкільного підручника реалізуються через усі структурні компоненти підручника. Зміна функцій підручника призводить до зміни його структури і появи інноваційних моделей підручників – технологічний підручник, електронний підручник, підручник фіксованого формату, багаторівневий підручник.

Література

1. Гавриленко Л. І. Розвиток самоосвітньої компетенції учнів основної школи в процесі вивчення фізичної географії [Текст] / Л. І. Гавриленко // Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць. – К. : Пед. думка, 2008. – Вип. 8. – С. 199–209.
2. Граник Г. Г. О перспективах расширения функций учебника [Текст] / Г. Г. Граник, Л. А. Концевая, С. М. Бондаренко // Проблемы школьного учебника. – М. : Просвещение – 2004.
3. Гудзик І. П. Завдання для розвитку комунікативної компетенції у шкільних підручниках з російської мови [Текст] / І. П. Гудзик // Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць. – К. : Пед. думка, 2008. – Вип. 8. – С. 352–362.
4. Краевский В. В. Определение функций учебника как методологическая проблема дидактики [Текст] / В. В. Краевский // Проблемы школьного учебника. – М. : Просвещение, 1976. – Вип. 4.
5. Лошкарёва И. А. Функции учебника в формировании учебных умений и навыков учащихся [Текст] / И. А. Лошкарёва // Советская педагогика. – 1981. – №3. – С. 24–28.
6. Мелешко В. В. Використання навчальної книги як основного засобу формування ключових компетенцій учнів сільської мало чисельної школи [Текст] / В. В. Мелешко // Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць. – К. : Пед. думка, 2008. – Вип. 8. – С. 28–35.
7. Талызина Н. Ф. Место и функции школьного учебника в учебном процессе [Текст] / Н. Ф. Талызина // Проблемы школьного учебника. – М. : Просвещение, 1978. – Вип. 6.
8. Трубочева С. Е. Роль шкільного підручника у формуванні загальнонавчальних компетентностей учнів [Текст] / С. Е. Трубочева // Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць. – К. : Пед. думка, 2009. – Вип. 9. – С. 50–58.

UA Стаття присвячена проблемі трансформації функцій шкільного підручника в умовах компетентнісного підходу. Проаналізовано способи їх реалізації в різних структурних елементах підручника.

Ключові слова: компетентнісний підхід, функції підручника.

RU Стаття посвящена проблеме трансформации функций школьного учебника в условиях компетентностного подхода. Проанализированы способы их реализации в разных структурных элементах учебника.

Ключевые слова: компетентностный подход, функции учебника.

EN The article is devoted to the problem of textbook functions transformation for the formation Competences in general compulsory education. Analysis of this functions realization ways in textbook structure elements.

Keywords: competences development education, textbook functions.